

La burgesia agrària gironina durant el segle XIX

RAMON GARRABOU

Ja fa uns anys, Dolors Armengol⁽¹⁾ analitzava l'emergència i consolidació d'un nucli d'agricultors empordanesos que es mostren extraordinàriament dinàmics durant les dècades centrals del segle passat. Homes com Narcís Fages i Romà, Narcís Heras de Puig i Josep Vergés, entre altres, desenvoluparen un seguit d'iniciatives on les propostes per millorar i augmentar l'eficàcia del sistema productiu es barregen amb l'esforç sistemàtic per legitimar i consolidar les noves estructures que segrega la implantació d'una societat capitalista. Les investigacions de Pere Pascual⁽²⁾ sobre les activitats de la burgesia que actua a Barcelona duren aquest mateix període proven a bastament l'existència a tot el Principat, i probablement també a la resta de l'Estat, d'un clima enormement favorable a tot tipus de propostes orientades a impulsar la introducció de les innovacions que havien transformat profundament l'economia europea, i, de forma molt especial, la britànica. Acabades les guerres carlines, consolidat el règim liberal, reforçat i enrobustit el "sagrat" dret de propietat, es donaven ja les condicions perquè brotessin ambiciosos projectes per industrialitzar el país així com per transformar les tècniques de producció agrària. Aquest nucli de Figueres no s'ha de veure doncs com un fet aïllat, sinó com la concreció en aquesta comarca d'actituds i comportaments més generals. Àdhuc la cronologia coincideix. Segons Pere Pascual, aquesta etapa d'entusiasme i multiplicació de projectes va esllanguint-se a finals dels seixanta, per desembocar en un període en el qual la manca d'udàcia i un cert desencantament van ser les notes dominants. A l'Empordà sembla donar-se un fenomen similar. Fages de Romà parlava el 1863, amb motiu de l'exposició de Figueres, que:

"Era todavía ayer, señores, que se veían las bellas comarcas de esta provincia devastadas por una lucha fratricida (...) el labrador que sembraba no tenía seguridad ninguna de recoger

F. CATALÀ ROCA

Burguesia agrària

el fruto que a la tierra confiara, y el propietario de ésta encerrado en la ciudad no podía gozar del inocente placer de visitar su hacienda. Pero sonó la hora feliz en que los mismos hermanos que se combatieron con ciego frenesí vieron iluminados sus ojos por la luz de la razón y arrojando las armas se abrazaron empezando a constituir un solo pueblo bajo el cetro agosto de Isabel 2a."

"A tan fausto suceso siguió inmediatamente nuestra regeneración agrícola. Aquí mismo en este Ampurdán, en este pueblo (Figueres) somos la señal de esta regeneración"⁽¹³⁾

No hi ha gaires dubtes a fixar cap als anys quaranta l'inici de la recuperació, però no sabem gaires coses del moment en què el moviment renovador perd força. Però la mateixa manca de testimonis des dels anys setanta, sembla indicar que també a l'Empordà aquests vents de renovació s'havien esllanguit.

Les propostes de la burgesia agrària empordanesa

Poques vegades he vist expressada amb tanta claredat, encara que sigui

de forma rudimentària, com ho fan els portaveus d'aquest nucli de Figueres, la necessitat que té un grup social si vol imposar-se com a classe hegemònica, de reforçar la cohesió com a grup i de desplegar tot un seguit d'argumentacions que el justifiquin en la seva posició privilegiada. Així no té res d'estrany que la crida a l'associacionisme fos una constant. Era necessari "hacer cesar los antiguos y arraigados hábitos de aislamiento y de individualismo (...) De ahí señores, esa postración y esa impotencia en que yacían las clases llamadas a ejercer en torno de sí, y sobre la sociedad entera la más justa, la más merecida y la más saludable influencia, pues no la hay más benéfica, ni que sobre más justos títulos descansen, que la de los que cultivan y de los que poseen el suelo mismo de la madre patria", argumentarà Fages de Romà⁽¹⁴⁾. Certament les societats econòmiques d'amics del país eren un clar antecedent, però ara calien noves institucions i la *Sociedad de Agricultura del Ampurdán*, creada el 1845, era un instrument molt més idoni als interessos de la burgesia agrària, ja que havia de "procurar a las clases propietarias y cultivadoras la protección de que son dignas y la influencia social que les corresponde"⁽¹⁵⁾. Aquesta organització es va

avançar uns anys a la fundació de l'Institut Agrícola de Sant Isidre, on acabarà integrant-se, i va ser un instrument molt eficaç en la tasca de fusió i cohesió d'una classe propietària. Al seu redor es van impulsar també, de forma molt primerenca, les publicacions de periòdics agrícoles com el *Bien Público* (1845-49) i *La Granja* (1850-57).

Però reprement el fil argumental enunciat més amunt, m'interessa remarcar la claredat amb què es formula la necessitat de buscar una legitimació ja que com s'afirma "Era necesario despertar la atención de los propietarios y llamarlos a ocuparse de los negocios de la economía rústica, en cuyo buen régimen está cifrado el porvenir de sus familias y el prestigio de su honrada clase y —per això— se acordó la publicación de la *Revista mensual de agricultura y la asociación por comarcas*"⁽¹⁶⁾. Fixem-nos en frases com "el prestigio de su honrada clase", on es reclama la necessitat de recuperar una influència social, on transpuja sense interferències que els objectius bàsics de l'associacionisme agrari eren consolidar i legitimar aquests propietaris com una classe dirigent. Però ¿a mitjan segle passat, i perquè no a les acaballes del segle XX? ¿hi podia haver instruments més eficaços per a una classe per assolir un prestigi social que convertir-se en la protagonista i impulsora de la nova civilització, en la difusora de les noves tecnologies que estaven transformant l'economia europea? Probablement no. En la mesura que la burgesia agrària prengué com a bandera el "progrés" i creés les condicions per a la difusió de les noves tècniques i nous sistemes agraris, aconseguiria "el porvenir de sus familias" i "el prestigio de su honrada clase".

Per altra banda, aquestes propostes no obeïen pas exclusivament a raons ideològiques; és evident que objectivament, és a dir, en termes econòmics, els propietaris estaven interessats a incrementar al màxim rendes i beneficis, i sens dubte que les formes tradicionals d'explotació de la terra representaven obstacles importants per la maximització d'unes i altres. Però em semblaven necessàries aquestes reflexions per matisar la imatge esquemàtica i simplificadora com és la freqüent identificació entre burgesia i progrés econòmic i modernitat.

En conseqüència, no té res d'estrany que la necessitat de transformar els sistemes de producció, de promoure "los adelantamientos de nuestra economía rural" ocupés un lloc central en el discurs d'aquest grup que actua de dinamitzador. La creació d'associacions comarcals, la publicació de premsa especialitzada, la celebració d'exposicions agrícoles, especialment

Francesc Català Roca, il·lustrador del llibre de Joaquim Camps i Arboix sobre les cases pairals catalanes, va saber copsar en una sola imatge tot l'esperit de la burgesia agrària del segle passat.

la de 1863 a Figueres, tenien com a finalitat principal donar a conèixer els avenços de l'agricultura europea. La fundació de la granja-escola de Fortianell, el 1855, una de les realitzacions més interessants d'aquest període, anava en la mateixa direcció. Segons Fages de Romà, autor del projecte de creació de la granja-escola, amb aquesta institució s'havia de vèncer el principal obstacle per a la transformació i millora com era el fet que les activitats agràries estessin abandonades "a las clases pobres y de escaso saber". Per una banda havia de servir per a estimular els propietaris perquè adquirissin el que ell anomenava una *práctica intelectual*, és a dir uns coneixements agronòmics bàsics, però sobretot seria l'instrument per a formar majordoms, arrendataris i parcers "cuyas ideas y medios estuviesen de acuerdo con las necesidades del cultivo moderno". Aquests havien de rebre un ensenyament molt pràctic, ja que "no han de pasar de la clase de meros cultivadores (...) que no han de aspirar a elevarse sobre su esfera, y que para verse libertados de esa tentación contagiosa que constituye uno de los males sociales de nuestra época, sino el mayor de todos los que nos agobian y oscurecen el porvenir no ha de haber recibido en la escuela otra enseñanza sobre todo literaria que la que les sea preciso y baste para llevar a cabo su cometido y para sobresalir en él. En la escuela profesional ha dicho el eminente Sr. Reynoso: a cada uno se le debe enseñar todo lo que en su clase necesite, pero nada más que lo que necesite"⁽⁷⁾.

La difusió de les innovacions

És prou sabuda la complexitat del procés entre el coneixement d'una determinada millora (una màquina, una nova planta, una alternativa diferent, etc) i la incorporació de forma significativa en la producció. Les dificultats augmenten per seguir a posteriori aquest procés; sense les informacions adequades, és molt difícil de reconstruir la cronologia i la intensitat en què es van anar difonent entre els agricultors les innovacions que des de les associacions, la granja-escola, la premsa, les reunions i exposicions es presentaven com a instruments per millorar l'eficàcia de les activitats agrícoles. La propagació d'aquesta nova agricultura per aquestes vies i molt especialment per mitjà de la granja-escola de Fortianell fins a la seva desaparició el 1875⁽⁸⁾, ¿va tenir una àmplia repercussió o, pel contrari, va quedar limitat a grups d'iniciats? No és fàcil de contestar de forma categòrica aquesta pregunta. La documentació consultada és del tot insuficient, algunes vegades contradictòria, però la coincidència que mostren en alguns

aspectes semblen confirmar la validesa de les respostes que sintèticament exposaré a continuació.

Una primera conclusió a la qual s'arriba a partir d'una sèrie de textos de finals del segle XIX, és la que s'han produït millores significatives, certament limitades generalment a l'Empordà, que contrasten amb l'estancament i tradicionalisme d'altres contrades de Catalunya i de l'Estat. Afirmacions com les que fa J. Tutau: "Goza el Ampurdán fama, por cierto justificada, de ser una de las regiones en que más adelantada está la agricultura y de ser sus moradores laboriosos y amantes del progreso..."⁽⁹⁾, es veuen confirmades per altres fonts documentals com per exemple la resposta que dona l'enginyer agrònom de Girona a l'enquesta del director general d'Agricultura, Vizconde de Eza, el 1907, en dir: "No es ésta (Girona) de las más atrasadas, bien por su proximidad a Francia donde los adelantos agrícolas son enseguida adoptados por el labrador, bien por el carácter trabajador y conocimiento prácticos que el obrero agrícola tiene, bien por ambas cosas"⁽¹⁰⁾.

Si baixem a plans més concrets, també podem trobar força unanimitat en el tipus de millores que es van introduir. Destaca la substitució de les velles arades de fusta, predominants encara en l'agricultura espanyola del moment, per les arades de pal que possibilitaven llaurades més profundes

i perfeccionades. Àdhuc en l'informe que el Consell provincial d'Agricultura, Indústria i Comerç de Girona envia a la comissió que estudia la crisi agrària i que presenta un panorama prou pessimista de l'agricultura gironina, contesta el 1887, a una de les preguntes "Que las únicas modificaciones que en la provincia de Gerona se han introducido en los últimos 25 años en el cultivo del trigo y demás cereales consisten en haberse perfeccionado los instrumentos aratorios, generalizándose el uso del arado de hierro con vertedera de idem"⁽¹¹⁾. També s'han anat mecanitzant les feines de recol·lecció: segadores mecàniques, ventadores i màquines de batre⁽¹²⁾. Si el canvi agrari passava per la millora dels instruments i per la mecanització, els avenços de l'Empordà en aquest terreny no semblen menyspreables, ja que com pregunta J. Tutau, ¿qué distrito puede ostentar el número de segadoras mecánicas, rastro de ruedas, prensa-forrajes y aventadoras que existen en el Ampurdán, sin olvidar las dos nuevas trilladoras de vapor de Castelló y de Torroella que aplastan y cortan la paja colocándola automáticamente en el pajar?⁽¹³⁾.

Juntament amb aquestes evidents millores de l'instrumental i de la maquinària agrícola, l'altra innovació en la que coincideixen la major part d'autors és la disminució i àdhuc la

Les estadístiques ramaderes denoten que a finals del segle XIX hi hagué una caiguda important dels caps de bestiar, sense que d'altra banda s'avancés en la selecció d'espècies.

Burguesia agrària

desaparició del guaret, considerat, no sempre justament, com un dels signes d'una agricultura endarrerida. Per a l'enginyer agrònom autor de la Memòria escrita cap a finals de la dècada 1880-90, sobre conreus de cereals a la província de Girona: "El barbecho (...) no es aquí conocido, lo que implica indudablemente, un adelanto en las prácticas culturales muy digno de tenerse en cuenta"⁽¹⁴⁾. A continuació descriu amb molta cura les alternatives que se segueixen de dues a tres fulles en les quals alternen blat-blats de moro i blat-blats de moro-patates. A més, és relativament freqüent que a part de la collita anual se n'obtingui una altra, *tardania*, durant l'estiu. Aquesta intensitat de conreu només és possible intercalant sembrades de llegums i gramínees en què es colguen en verd com adob, molt comú a la Garrotxa. L'altre fet que destaquen aquests autors, és la notable implantació de ferratges com la trepadella i la userda, especialment al Baix Empordà. Sistemes de conreu que recorden el model anglès, però que malauradament es diferencien per l'escàs desenvolupament del contingent ramader. Si ens fiem de les estadístiques ramaderes s'hauria produït una caiguda important dels caps de bestiar, sense que per altra banda s'hagués avançat en la selecció d'espècies ni en una creixent integració entre ramaderia i agricultura.

Finalment, sembla que també hi van haver millores en la forma de portar les explotacions, gràcies a l'ensenyament realitzat per la granja-escola de Fortianell. Segons el registrador de la propietat de Figueres: *"Este establecimiento, el mejor en su clase de los que existían en España, guió y metodizó a la clase agrícola"*... *"eran solicitados los alumnos capataces que habían concluido sus estudios dedicándose a mayordomías"*⁽¹⁵⁾.

Sens dubte a finals del segle passat, en l'agricultura de les comarques gironines subsistien encara elements propis d'una agricultura tradicional com, per exemple, la utilització de la fanga, la deficient elaboració de l'oli, rotacions i alternatives esgotadores, insuficiència d'adobs i escàs desenvolupament d'una ramaderia orientada a la producció de carn o de llet, però sense subvalorar aquests aspectes les innovacions introduïdes, sobretot a l'Empordà, havien convertit aquesta comarca en una de les més dinàmiques de la Catalunya rural.

Les dificultats per quantificar l'evolució de la producció agrària

Per superar la imprecisió del tipus de documentació emprada fins ara,

que sols ens pot donar una imatge impressionista, només hi ha una via: mesurar, quantificar l'evolució dels principals indicadors i això no és gens fàcil. Són prou conegudes les dificultats per crear una estadística agrària al segle passat, i si això és veritat en el

cas espanyol, el cas de Girona és encara pitjor, ja que les estimacions sobre ús del sòl i sobre producció dels principals productes presenten seriosos problemes, com veurem a continuació⁽¹⁶⁾:

EVOLUCIÓ DE L'ÚS DEL SÒL A LA PROVÍNCIA DE GIRONA (en ha.)

	1860	1885	1900
Cereals i lleguminoses	115.236	100.728	61.767
Vinya	38.853	5.185	8.797
Olivera	14.113	20.833	15.216
Conreus intensius	3.671	8.447	13.683
Total agricultura	172.233	135.213	99.463
Prats, deveses i monts	378.616	415.636	451.386
Total provincial	550.849	550.849	550.849

EVOLUCIÓ DE LES PRINCIPALS PRODUCCIONS AGRÀRIES (en HI).

any	cereals panificab.	cereals pinso	blat de moro	fajol	altres	total cereals	total llegums
1791	257.051	26.682	16.439	4.268	8.054	312.494	-
1818	188.722	11.024	11.524	-	-	211.270	-
1860	908.483	140.662	163.443	-	-	1.212.588	112.095
1885-90	233.000	41.000	136.000	27.000	-	437.000	63.800

any	vi (hl.)	any	oli (hl.)	any	patates (qm.)
1818	43.493	1818	2.254	1818	6.846
1860	394.740	1860	158.114	1860	539.760
1877	394.716	1885-90	41.527	1902	116.575
1885-90	62.220	1891	113.740	1905-09	949.500
1900-02	186.242				

Quina és la validesa d'aquestes xifres? Quines conclusions en podem treure? No és aquest el moment ni el lloc per a fer una crítica sistemàtica i exhaustiva d'aquestes dades. Diré només que les estimacions sobre distribució de la superfície agrària, les primeres procedeixen dels amillaments que penso que es poden situar al voltant de 1855-60 i, la resta, de les estadístiques elaborades per la Junta consultiva Agronòmica. Les de producció de 1791 semblen bastant fiables encara que només es refereixen als corregiments de Girona i Puigcerdà i per tant la superfície no es correspon a l'actual de la província de Girona. Problema similar resulten les de 1819, però a més a més aquestes, pequen evidentment per defecte. Les dades de 1860 procedeixen de Martínez Quintanilla, que va recopilar els intents que es van fer en aquells moments per mesurar la producció agrària i proposa aquestes xifres que semblen excessivament altes. Final-

ment, les de finals de segle procedeixen de la Junta Consultiva Agronòmica i en principi tenen més garanties. En resum, dades totes elles problemàtiques que obliguen a prede-les amb moltes precaucions i no és aconsellable de donar massa crèdit a les xifres absolutes.

Però una vegada fets aquests seriosos advertiments, penso que poden tenir alguna utilitat per a escatir les tendències dominants a l'agricultura gironina durant el viuit-cents. Un primer fet a destacar que es mostra amb molta claredat, és l'extraordinari creixement entre finals del segle XVIII i els anys seixanta del segle passat. Tots els productes registren increments espectaculars. Destaca l'expansió del blat de moro entre els cereals i, evidentment, de la vinya i l'olivera. També la consolidació d'un nou conreu, la patata, que s'ha implantat a tota la província i de forma especial a Puigcerdà i a tota la zona muntanyenca⁽¹⁷⁾. Abans he fet referència al fet

L'esperit de renovació introduït en el món rural gironí a la segona meitat del segle XIX va crear unes condicions més favorables per trobar una sortida a la crisi general de les últimes dècades del segle.

que les xifres dels anys seixanta són probablement exagerades i per tant s'haurien de rebaixar. De totes formes, en el supòsit que tinguéssim uns criteris racionals per a rectificar-les, penso que no modificarien gaire l'afirmació anterior sobre un fort creixement del conjunt de la producció agrícola, probablement iniciat a partir dels anys quaranta. Per altra banda, alguns productes i molt especialment la vinya, van continuar augmentant fins a finals de la dècada següent, encara que no hagi pogut trobar cap confirmació estadística⁽¹⁸⁾.

La crisi de finals de segle

Una segona deducció que es desprèn dels quadres anteriors i que també es presenta amb molta claredat, és la caiguda que es produeix a finals de segle. Donada la magnitud de l'enfonsament, et fan pensar en la mala qualitat de la informació i sens dubte les dades són problemàtiques. Però de nou aquí, si deixem de banda els valors absoluts i ens fixem en les tendències, aquestes són perfectament coherents amb altres testimonis. A més, per aquest període, en constatar la similitud de l'evolució de les xifres de producció i de superfície conreada donen més força a l'argumentació anterior sobre l'enorme gravetat de la crisi de finals de segle a la

província de Girona. Les últimes dècades del segle passat van ser per tota l'agricultura europea una etapa de dificultats i de problemes, i sembla que el malestar adquirí una espacial virulència a les comarques gironines. Comentem les manifestacions més evidents.

La ruïna de la vinya a partir de la invasió fil·loxèrica explica perfectament la reducció de la superfície plantada i de la producció. També en el cas de l'olivera, diverses malalties, però sobretot la situació de sobreproducció i la caiguda de preus, fan que siguin lògiques les dades de finals de segle. Respecte als cereals, la competència dels grans procedents de l'Espanya interior i de l'estranger va crear també una situació de sobreproducció i enfonsament de preus que poden explicar el retrocés de conreus i producció. Insisteixo en la validesa del moviment tendencial més que no pas en els valors absoluts de les xifres. Per la mateixa raó que exposava, si les dades de 1860 pequen per excés, com sembla ser, la intensitat de la caiguda a finals de segle es pot veure magnificada però no fins al punt de modificar la tendència. Per altra banda aquest esfondrament de la producció agrícola, penso que no entra pas en contradicció amb les afirmacions anteriors sobre la renovació i millora de les tècniques agràries en la segona

meitat del segle XIX. No podem oblidar que la crisi de finals de segle va afectar molt greument agricultures tècnicament avançades com l'anglesa, per exemple, i no té res d'estrany que incidís també en les comarques gironines més avançades.

L'articulació d'un mercat mundial de productes agraris, la creixent competència i la caiguda de les cotitzacions de la majoria de productes va obligar a importants reestructuracions, a buscar línies específiques d'especialització, a introduir noves tecnologies que permetessin abaratir costos. Donada aquesta situació, la ruptura que s'havia produït en la segona meitat de segle, l'esperit de renovació que s'havia introduït en el món rural de les comarques gironines creava unes condicions més favorables per trobar una sortida. Ja en les etapes més dures de la crisi s'intenten les primeres respostes. El creixement de la producció de patates⁽¹⁹⁾ n'és una, però sobretot l'impuls a les explotacions forestals, en especial, encara que no exclusivament, la producció surera i la reconversió de terres conreades en pastures obren noves vies de desenvolupament que s'aniran consolidant en començar el nou segle⁽²⁰⁾.

Burguesia agrària

NOTES

- 1) Dolors Armengol Custal, *La agricultura en el Alto Ampurdán a mediados del siglo XIX*. Separata dels *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, Figueres, 1979-80.
- 2) Pere Pascual, *El ferrocarril en Catalunya (1843-1866). Estudio sobre las causas que determinaron el colapso de los ferrocarriles como negocio capitalista*. Tesis doctoral inédita, presentada el 1983 a la U.A.B.
- 3) Informe manuscrit de Narcís Fages de Romà sobre l'exposició de 1863, conservat a l'Arxiu del Ministeri d'Agricultura, Lligall núm. 160, sense paginar, p. 14, paginació pròpia.
- 4) Narcís Fages de Romà, id. ps. 10-11.
- 5) Narcís Fages de Romà, *Proyecto de Reglamento para la organización y régimen de las Asociaciones agrícolas de comarca aprobado y recomendado por las mismas por la Junta de Agricultura de la provincia de Gerona*. (Gerona, 1849) p. 2. Fulletó conservat a l'Arxiu del Ministeri d'Agricultura, Lligall núm. 160.
- 6) Junta de Agricultura de la provincia de Gerona, *Exposición y proyecto de programa para el establecimiento de una granja-escuela presentados por el Sr. Comisario regio de la provincia de Gerona, y adoptados por acuerdo de la --(Gerona, 1854), p. 5. Fulletó conservat a l'Arxiu del Ministeri d'Agricultura. Lligall núm. 160.*
- 7) *Ibi*, ps. 5 i 7.
- 8) *Dec aquesta informació sobre la clausura de la Granja-escuela a Rosa Congost, que ha consultat la documentació que es conserva sobre aquest tema a l'arxiu de la Diputació de Girona.*
- 9) J. Tutau, *Medios de levantar la agricultura del Ampurdán de su postración ocasionada por la pérdida de los viñedos, por la poca producción de sus olivares y por el bajo precio de los cereales*, Barcelona, 1888, pp. 9-10.
- 10) Informe de l'enginyer agrònom de la provincia de Girona a la Direcció General d'Agricultura, Indústria i Comerç en resposta a la circular de 14 de febrer de 1907, text mecanografiat, p. 1, Arxiu Ministeri d'Agricultura (Nova signatura 101-1).
- 11) Resposta del *Consejo de Agricultura, Industria y Comercio de Gerona a la crisis agrícola y pecuaria*, Madrid, 1888. T. IV, p. 513.
- 12) "En el Ampurdán región de la provincia donde el cultivo se halla más adelantado y la más rica agrícola considerada, se emplean desde hace algunos años segadoras mecánicas"... "También se usan aventadoras movidas a mano de varios sistemas, sobre todo en el partido de Figueras"... "En el de Castellón de Ampurias se emplea con satisfactorios resultados una máquina completa, que consta de locomóvil trilladora, propiamente dicha y elevador para formar paja" (Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio, *Avance estadís-*

- tico sobre el cultivo cereal y de leguminosas asociadas en España, formado por la Junta Consultiva Agronómica, 1890. Quinquenio 1886-90*. Madrid, 1891. T., ps. 25 i 27).
- 13) J. Tutau, *Medios de levantar la agricultura...* pp. 9-10. En la resposta de Vicent Rové i Armadà, veí de Palafrugell, a la comissió sobre la crisi agrària, dóna una àmplia relació de finques modeliques que poden servir de guia i estímul al conjunt de pagesos. Entre altres esmenta la propietat de Negre a Torroella i del marquès de Camps de Salt, les del comte de Peralada a l'Alt i Baix Empordà, Torren a Arbúcies, Iglesias i Subirà de Santa Coloma, etc. (p. 505) *La crisis agrícola y pecuaria*, T. IV, p. 502, Madrid, 1888).
 - 14) Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio. *Avance estadístico sobre el cultivo cereal y de leguminosas asociadas en España, formado por la Junta Consultiva Agronómica, 1890. Quinquenio 1886-90*. Madrid, 1891, T. p. 7.
 - 15) Dirección General de los Registros Civil y de la propiedad y de Notariado, *Memorias y estados formados por los registradores de la propiedad en cumplimiento de lo prevenido en el Real Decreto de 31 de Agosto de 1886*, Madrid 1890, T. I, p. 48.
 - 16) Les dades sobre l'evolució de la superfície conreada són el resultat d'una laboriosa anàlisi de la documentació disponible, realitzada conjuntament amb J. Pujol. Les referències documentals es poden veure a l'article sobre l'agricultura catalana al segle XIX que es publicarà pròximament a *Recerques*. Les xifres de producció tenen la procedència següent:
 - 1790 *Estado que demuestran los granos de todas las especies que se han cogido en este Principado de Cataluña de la cosecha del año actual de 1791 formado por las noticias que han remitido a esta Intendencia los corregidores de 13 partidos de que se compone*. A.H.N. Consejos, Lligall 1.346. Comprèn la producció dels corregiments de Girona i Puigcerdà.
 - 1819 Catalunya. El intendente: sobre remisión del estado de granos que se le encargó en expediente 42 de Nobre. de 1818. A.H.N. Sección Consejos, Lligall 1.346. Dades corresponents als partits d'un arreglo a la contribución" de Girona, Figueres, Camprodon i Puigcerdà.
 - 1860 P. Martínez Quintanilla, *La provincia de Gerona. Datos estadísticos*, Gerona (1865) p. 297.
 - 1877 *Estudio sobre la Exposición vinícola Nacional de 1877* (Madrid, imprenta de M. Tello, 1878-79).
 - 1885-90 Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio. *Avance estadístico sobre el cultivo cereal y de leguminosas asociadas en España, formado por la Junta Consultiva Agronómica. Quinquenio 1886-90 ambos inclusive*. Madrid, 1891 T., p.
 - 17) Les dades desglossades per partits judicials que dóna P. Martínez Quintanilla. *La provincia de Gerona...*, p. 297, mostres que Puigcerdà produïa més de 70% de les patates de la provincia, i la resta es distribuïa entre els altres partits en percentatges molt similars, excepte el partit de Girona, on la producció era més baixa.
 - 18) Com es pot veure, la xifra de 1877 és idèntica a la de 1860. Això és poc acceptable, ja que s'ha de suposar que la producció va incrementar-se fins al moment de la fil·loxera. Exactament igual succeïx amb les dades de superfície plantada. La major part de textos consultats donen una extensió de vinya cap al 1879, pràcticament igual al 1855-60. També en aquest cas sembla més adequat pensar que hi va haver un increment.
 - 19) Com es pot veure, les xifres sobre producció de patata són difícilment creïbles. En aquest cas m'inclino per deixar de banda la producció de 1902, considerar-la errònia i acceptar com a vàlida la de 1905-09. Altrament costa admetre una caiguda tan forta entre 1860 i 1902 i una recuperació tan important entre aquesta data i 1905-09.
 - 20) Els testimonis de les últimes dècades del segle passat sobre la rendibilitat i prosperitat de la producció surera són nombrosos. Més difícil és quantificar l'extensió de les suredes i saber si es va produir una expansió important. Un exemple el trobem en les memòries del registrador de la propietat: "Existe, sin embargo, una parte de la propiedad, que ha podido luchar y sostener ventajosamente la estimación de sus productos. Esta es la de bosque de alcornoques que producen corcho trefines o de primera clase, superiores en calidad a los de Extremadura, Andalucía, Africa e Italia" (*Memorias y estados formados por los registradores de la propiedad...*, T. I., p. 96).

Consultiva Agronómica, 1889. Madrid, (1891). p. 149.

id. *Avance estadístico sobre el cultivo y producción del olivo en España formado por la Junta Consultiva Agronómica*. Madrid, 1891, p. 71.

1891 Oli - *Boletín semanal de estadísticas y mercados*, núm. 63 p. 13.

1900 Vi - *Boletín semanal de estadísticas y mercados*, núm. 521.

1901 Patates i vi - Ministerio de Agricultura, Industria, Comercio y Obras Públicas. Dirección General de Agricultura. *Noticias estadísticas sobre la producción agrícola española por la Junta Consultiva Agronómica*. Madrid, 1902, p. 21.

1905-09 Patates. *Avance Estadístico de árboles, arbustos, frutales, tubérculos, raíces y bulbos*, según memorias 1910 (Madrid, 1913), p. 557.

17) Les dades desglossades per partits judicials que dóna P. Martínez Quintanilla. *La provincia de Gerona...*, p. 297, mostres que Puigcerdà produïa més de 70% de les patates de la provincia, i la resta es distribuïa entre els altres partits en percentatges molt similars, excepte el partit de Girona, on la producció era més baixa.

18) Com es pot veure, la xifra de 1877 és idèntica a la de 1860. Això és poc acceptable, ja que s'ha de suposar que la producció va incrementar-se fins al moment de la fil·loxera. Exactament igual succeïx amb les dades de superfície plantada. La major part de textos consultats donen una extensió de vinya cap al 1879, pràcticament igual al 1855-60. També en aquest cas sembla més adequat pensar que hi va haver un increment.

19) Com es pot veure, les xifres sobre producció de patata són difícilment creïbles. En aquest cas m'inclino per deixar de banda la producció de 1902, considerar-la errònia i acceptar com a vàlida la de 1905-09. Altrament costa admetre una caiguda tan forta entre 1860 i 1902 i una recuperació tan important entre aquesta data i 1905-09.

20) Els testimonis de les últimes dècades del segle passat sobre la rendibilitat i prosperitat de la producció surera són nombrosos. Més difícil és quantificar l'extensió de les suredes i saber si es va produir una expansió important. Un exemple el trobem en les memòries del registrador de la propietat: "Existe, sin embargo, una parte de la propiedad, que ha podido luchar y sostener ventajosamente la estimación de sus productos. Esta es la de bosque de alcornoques que producen corcho trefines o de primera clase, superiores en calidad a los de Extremadura, Andalucía, Africa e Italia" (*Memorias y estados formados por los registradores de la propiedad...*, T. I., p. 96).

